

довано лише партапарат, а майже вся державна і господарська номенклатура залишилася при владі і навіть поповнилася значною мірою за рахунок тих же партократів — вірних носіїв ідей більшовизму.

Отже, ґрунт для існування й поширення необільшовицьких новацій остаточно не зник. Щоб запобігти їх розвитку, необхідно пам'ятати, що більшовики вже один раз — і на кілька десятиліть — дезорганізували суспільство, не забезпечили його членам нормоване благополуччя, принесли людям безліч страждань та нездійснених сподівань і, головне, негативно вплинули на генетичний код народу.

Досягнувши цього, більшовизм вичерпав себе. Інакше й не могло бути. Насилля, негідні вчинки ніколи й ніде не давали позитивних результатів. Навпаки, широко використовуючи цей свій головний аргумент, більшовики не створили нові продуктивні сили, не досягли належних обсягів національного продукту. За таких умов їм не залишалось нічого іншого, крім застосування насильницьких методів для несправедливого розподілу набутого попередніми поколіннями. Одразу після революції вони розграбували державні й церковні цінності та майно багатих людей, потім взялися за осіб, які мали достаток. Далі перманентно грабували селян, примусово заганяли їх у колгоспи. Водночас у засланих в табори було відчужено їх свободу, інтелектуальну власність і робочу силу. Нарешті, черга дійшла до розпродажу природних багатств країни, тобто, по суті, грабежу не тільки нинішнього, а й майбутніх поколінь.

Такою є стисла хроніка більшовицького насилля, яке не повинно ніколи повторитися. Гарантіями цього мають стати активна суспільно-політична позиція кожної людини, усвідомлення нею свого місця у суспільстві, нарешті — її громадянська сміливість.

Одержано 17 .09. 91

В статье рассматривается марксистско-ленинское отношение к насильственным действиям в политике, анализируется использование руководящими кругами Коммунистической партии насилия как главного аргумента своей политики в отношении зажиточных слоев населения, коллег по революционной борьбе, а главное — значительной части коммунистов и миллионных масс сограждан. Акцентируется внимание на постепенном возрастании сопротивления насилью, всезапрещению, ограничению прав и свобод человека. Речь идет о конкретных участниках этого сопротивления тех, кто общественные интересы ставил выше личных и этим самым приближал время демократии, что в конце концов обусловило развал самой партии.

П. П. Панченко (Київ)

Деформації в розвитку українського села у 80-х — на початку 90-х років

В статті висвітлюється складний еволюційний процес в українському селі у 80-х — на початку 90-х років. Відверто розповідається про дискримінаційну політику держави щодо нього.

Протягом останнього десятиріччя українське село зазнає неймовірних труднощів. Головною причиною цього є, безперечно, диктат держави, центральних органів влади та її надмірно чисельного апарату. На з'їздах народних депутатів СРСР і сесіях Верховної Ради України

в 1989—1991 рр. неодноразово наголошувалося на необхідності пріоритетного розвитку села, посилення уваги до його насущних запитів. Та, на жаль, як це нерідко траплялося й раніше, хороші слова розійшлися з життям і конкретними справами.

Яскравим прикладом цього є державна інвестиційна політика. Загальні суми капітальних вкладень в розвиток та вдосконалення аграрно-промислового комплексу (АПК) республіки мали б відповідати його питомій вазі у створенні національного доходу. Тим часом вони зовсім не були еквівалентними його частці. Так, на кінець 80-х років АПК давав третину національного доходу республіки, а одержував тільки 18% централізованих капітальних вкладень¹, тобто фактично стільки, скільки на початку вказаного періоду. Отже, про об'єктивність підходу в цій справі говорити немає жодних підстав.

Після прийняття Верховною Радою України Закону про пріоритетний розвиток села частка державних капіталовкладень перевищить внесок аграрно-промислового комплексу в національний дохід у 1991—1995 рр. щонайменше на 15 пунктів*. Обсяг щорічних субсидій АПК майже потроїться². В наступні роки частка централізованих капітальних вкладень дорівнюватиме його питомій вазі в національному доході республіки. Таке співвідношення відповідатиме здоровому глуздові. Зауважимо, що саме в такому аспекті дана проблема розглядається практично вперше. Однак, як розвиватимуться вказані тенденції на практиці, покаже тільки час.

Адміністративно-командна унітарна система вкрай спотворила відносини центру й республік, ущемлюючи інтереси останніх, зокрема, в матеріально-технічному забезпеченні сільськогосподарського виробництва. У 80-ті роки потреби колгоспів і радгоспів України в техніці й мінеральних добривах волею апаратних структур союзного уряду задовольнялися лише на третину, а інколи ще менше³. Парк сільськогосподарських машин та основних знарядь праці оновлювався неприпустимо повільно, внаслідок чого ослабилася матеріально-технічна база господарств, гальмувалося зростання продуктивності праці в них.

Тим часом центр наполегливо вимагав систематичного збільшення поставок м'яса, молока, цукру та іншої сільськогосподарської продукції в союзний фонд. Це змусило Голову Ради Міністрів України** В. П. Фокіна досить різко виступити на четвертому з'їзді народних депутатів СРСР. Він, зокрема, відзначив, що неможливо переконати господарства республіки здавати свою продукцію, поки сільськогосподарською технікою й міндобривами вони забезпечуються, відповідно, на 20 та 70 відсотків їхніх потреб. Час керівникам центрального апарату, наголосив В. П. Фокін, засвоїти азбучну істину ринкової економіки — справжнього господаря ніколи не примусиш робити те, що суперечить його інтересам. Центром не створено ефективної системи управління економікою, сказав він на завершення, і не слід заважати робити це республікам, треба підтримати їхні прагнення до самостійності у розв'язанні господарських питань⁴.

Першорядною ознакою здорової економіки села є стан рентабельності господарства. У 1980 році на Україні загалом налічувалося 40% нерентабельних колгоспів. Збитковим було виробництво чималої кількості різних видів сільськогосподарської продукції, зокрема цукрових буряків, овочів, а також тваринництва. По-різному складався стан

¹ Поточ. арх. Ради Міністрів України: Капіталовкладення в АПК, 1991.— С. 3—7.

* Пункт — економіко-технічний термін, що характеризує частковість у загальному.

² Ткаченко А. Живет Отечество, пока крестьянин есть // Сельская жизнь.— 1991.— 8 янв.

³ Поточ. арх. Агрпрому України: Постачання техніки, 1990.— С. 4—8.

** З першої половини 1991 р.— Кабінет Міністрів України.

⁴ Див.: Сільські вісті.— 1990.— 22 груд.

справ безпосередньо в областях. Так, господарства Волинської, Житомирської, Кіровоградської, Львівської, Рівненської, Миколаївської, Сумської, Тернопільської та Хмельницької областей закінчили 1980 р. і п'ятирічку в цілому із збитками⁵. Досить значних розмірів досягла й заборгованість господарств за коротко- та довгостроковими позичками.

Все це незадовільно позначилося не лише на економіці, а й на організації матеріального виробництва та праці й оплати останньої на селі. Посилилися міграційні процеси. Фахівці різних галузей сільськогосподарського виробництва потяглися на промислові об'єкти в міста, на будівництво, транспорт тощо. А на селі новим органічним соціальним елементом став всюдисущий «шабашник», який кинувся за «довгим» карбованцем. У 1980 р. армія «шабашників» становила в республіці 50 тис. чол.⁶, а на початку 1990 р. стала ще більшою.

Економічні труднощі негативно позначалися на всьому житті господарств: стані їхньої матеріальної бази, інфраструктурі, соціальній захищеності трудівників тощо. Борги сковували ініціативу господарств, вияв творчої ініціативи кадрів різних ланок, сприяли зростанню безгосподарності.

На неодноразові прохання районних, обласних, республіканських інстанцій державою було вжито певних заходів щодо оздоровлення економіки колгоспів. Зокрема, їм було частково списано кредитну заборгованість, дещо підвищено закупівельні ціни на зерно. Проте ці заходи не могли компенсувати зростаючі господарські затрати. На кінець 1990 р. в республіці функціонувало загалом 10 763 колгоспи та радгоспи, в тому числі 8182 колективних господарства. За даними офіційної статистики, 959 з них були низькорентабельними, тобто перебували на грані банкрутства^{6а}.

Низька рентабельність і збитковість колгоспів і радгоспів зумовлювалися передусім непомірно великими матеріальними й трудовими затратами на виробництво основної сільськогосподарської продукції. Водночас внаслідок хибної політики держави в справі ціноутворення в сільськогосподарському машинобудуванні надмірно тяжким фінансовим тягарем лягло на колективні господарства різке, фактично довільне зростання цін на техніку, запасні частини, а також мінеральні добрива, причіпні знаряддя, пальне, мастильні й будівельні матеріали, метал тощо. Так, вартість еталонного трактора з причіпним знаряддям зросла фактично більш як утричі і в 1990 р. становила понад 50 тис. крб.⁷ Голова колгоспу ім. Мічуріна Новомосковського району Дніпропетровської області П. Т. Бут заявив влітку 1991 р. перед учасниками всесоюзної наради з питань жнив, що новий комбайн «Дон-1500» обійшовся господарству близько 90 тис. крб. Та агрегат на жнивях не працював, оскільки був зовсім неуккомплектованим. І такі випадки непоодинокі, що свідчить про розлад у постачальницькій сфері, у відносинах між промисловими підприємствами-монополістами і селом. Та що там вести мову про один комбайн! На Курському заводі сільгоспмашин не в змозі були випустити на збирання врожаю тисячу майже готових жаток — не вистачало металу⁸.

Водночас ціни на сільськогосподарську продукцію майже в чотири рази постуналися перед вартістю техніки. Тому для того, щоб придбати основні експлуатаційні агрегати, колгоспи мусили продати близько 500 т зерна. Ціна вантажного автомобіля стала еквівалентною ціні 5 т м'яса

⁵ Архів Ін-ту політичних досліджень, ф. 1, оп. 32, спр. 1764, арк. 3.

⁶ Там же, спр. 1643, арк. 48, 56.

^{6а} Поточ. арх. Агрпрому України: Питання колгоспного будівництва, 1991.— С. 3—7.

⁷ Поточ. арх. Агрпрому України: Поставки техніки і ціни, 1990.— С. 5—8.

⁸ Див.: Заєвський В. Вразуми нас, хлеб-батюшка // Сельская жизнь.— 1991.— 18 июля.

найвищої якості. А вартість капітального ремонту тракторів зросла настільки, що стало вигідніше купувати нові, ніж лагодити старі⁹.

Такий нічим не виправданий стан склався фактично через монополне панування держави над сільськогосподарськими підприємствами. Щоправда, в документах вищих структур управління вже визнається абсурдність становища, що склалося в ціноутворенні, податковій та кредитній політиці. Так, у постанові Верховної Ради СРСР від 4 квітня 1991 р. «Про стан справ у сільському господарстві та невідкладних заходах по підготовці до польових робіт» вказується, що «цінова, податкова і кредитна політика не націлена на піднесення села, а лише посилює перекачування коштів у місто, що підриває розширене відтворення на селі»¹⁰. Верховна влада Союзу врешті-решт змушена була визнати, що політика цін, оподаткування й кредитування не тільки не сприяє пріоритетному розвитку села, а навпаки, — підриває можливості збільшення виробництва продуктів харчування. Це викликає у трудівників села недовіру і неповагу до державного керівництва, ослаблює у них стимули до творчої продуктивної праці й формує психологію громадянської непокори. А це — прямий шлях до безладдя, хаосу і голоду. Тим більше, що Верховна Рада СРСР, визнаючи неспроможність своєї політики, нічого практично не вживала, щоб виправити становище.

До сказаного слід додати ще й те, що переважна частина важливих документів, у тому числі підписаних Президентом Союзу, не спрацьовувала і не виконувалася.

Голова правління колгоспу ім. Леніна Чорнобаївського району на Черкащині О. А. Мартиненко стверджує, що союзний уряд під виглядом різних податків та інших стягнень забирив в страховий фонд держбюджету 26%, стабілізаційного фонду — 11%, у вигляді податку з фонду оплати праці — 8%, податку з чистого прибутку — 1,5%, до пенсійного фонду — 1%, податку з продажу — 5% прибутків господарства. Все разом це становило 52,5% прибутків колгоспу. І це за тих умов, коли різко зросли витрати на матеріально-технічне забезпечення, коли людям потрібно виплачувати компенсацію в зв'язку з підвищенням роздрібних цін. Складається враження, що з різних напрямів іде масований тиск на село, мета якого — звести нанівець його економічні можливості. За дорученням і від імені колгоспників О. А. Мартиненко звертався з цього приводу до Верховної Ради України і просив, щоб народні депутати захистили селян від такого грабунку. Та, як це траплялося й раніше, апаратники відправили його листа до обласного агропрому. Начебто там можуть переглянути законодавство... Економісти підрахували, що впродовж поточного року, «завдячуючи» політиці цін та оподаткування, рентабельність господарств Чорнобаївського району зменшиться у 5—6 та більше разів. Черкащани недаремно б'ють тривогу. Їх підтримують трудівники всієї республіки. Вони засуджують політику здириства, яка спрямована на розвал економіки сільськогосподарського виробництва¹¹.

Колгоспники ніколи не страйкували. Вони усвідомлюють, що мають справу з живою природою, біологічний цикл якої не може бути перерваний. Але ж і їх терпінню може прийти край... Працелюбні трудівники села сподіваються, що український парламент захистить їхні інтереси, які врешті-решт є інтересами всієї республіки. Водночас вони плекають надію, що Верховна Рада, сприяючи розвитку різних виробничих структур у сільському господарстві, захистить село від руйнування і вживе практичних кроків до втілення в життя Закону про пріоритетний розвиток села.

⁹ Поточ. арх. Сумського обласного агропрому : Розцінки ремонтів, 1990.— С. 2.

¹⁰ Див.: Известия.— 1991.— 6 апр.

¹¹ Див.: Талалай Микола. Зашморг на шию колгоспам — прямий шлях до нового голодомору // Профспілкoва газета.— 1991.— № 25.

Причини становища, що склалося на кінець 80-х — початок 90-х років у сільському господарстві республіки, глибокі, застарілі. Вони неспростовно свідчать, що союзні керівні інститути далекі від пекучих потреб села України. Умови, в які поставлені його трудівники, і насамперед у галузі економіки, прирекли їх на жебрацтво. Українське село, зокрема, постійно зазнавало дискримінації в ціноутворенні на закупавану державою сільськогосподарську продукцію порівняно з іншими регіонами Союзу. Неодноразово на різному рівні керівники України звертали увагу на те, що встановлювані центром ціни на тваринницьку продукцію, наприклад, для прибалтійських республік є істотно вищими, ніж для УРСР. Все це подається як політика «регулювання цін». Фактично ж відбувається елементарне нехтування інтересів трудівників села республіки.

В Декларації про державний суверенітет України наголошується, що стосунки останньої з іншими республіками будуються на основі рівноправності, взаємовигоди і невтручання у внутрішні справи¹². Ідентичні основи взаємовідносин закладені в формулу Співдружності, якій самостійні республіки делегують відповідні повноваження. Частка України в союзному розподілі праці у сільському господарстві становила майже 25%¹³. Здавалося б, республіка мала одержувати натомість чверть матеріальних ресурсів. Насправді ж, із загальносоюзного фонду поставок їй діставалося всього-навсього 12—16%¹⁴. Що ж стосується окремих видів техніки та матеріалів, то АПК республіки забезпечується ними тільки на 35—50%¹⁵. Водночас заяв з боку керівників різних інстанцій про розуміння проблем розвитку сільського господарства республіки не бракувало і не бракує. А потрібна реальна допомога.

Визначальною галуззю сільськогосподарського виробництва є землеробство. Воно служить основою для розвитку інших галузей аграрного виробництва, і насамперед, тваринництва, птахівництва, рибиництва, переробної галузі тощо. Виробництво зерна є головним показником рівня господарювання, хисту й майстерності землеробів. Протягом останніх п'яти років (1986—1991 рр.) середньорічний валовий збір його у республіці зріс на 23,2%. В 1989 р. в середньому зібрано по 34,8 центнера зернових з гектара¹⁶. Тобто на Україні вирощено більше тонни зерна на кожного її жителя. Це відповідає світовому рівню.

Минулий, 1990 рік хлібороби республіки також завершили з високими результатами. Середня врожайність ранніх зернових виявилася вищою, ніж у попередньому році, і досягла 37 ц з гектара на круг¹⁷, тобто знову-таки в середньому більше тонни на кожного їдця. Такої високої врожайності зернових два роки підряд республіка ще не мала.

Відзначимо, що СРСР виробляє зерна фактично стільки, скільки й Сполучені Штати Америки, а на Україні — навіть більше. Та ми не вміємо раціонально розпорядитися врожаєм. І, як наслідок, доводиться імпортувати зерно й далеко не за пільговими цінами — по 150—160 доларів за тонну. Протягом 1971—1988 рр. за куплені за рубежом 487 млн. т його сплачено досить-таки чималу суму — 70 млрд. доларів. Щороку в середньому закуповувалося 40 млн. т зерна¹⁸. Таку ж кількість становлять і втрати власного врожаю через безгосподарність.

¹² Див.: Декларація про державний суверенітет України.— К., 1991.— С. 8.

¹³ Поточ. арх. Держплану України: Сільське господарство України в агрокомплексі СРСР, 1991.— С. 3—5.

¹⁴ Лузган С. Посушили валюту... // Сельская жизнь.— 1991.— 11 янв.

¹⁵ Поточ. арх. Агропрому України: Постачання техніки, матеріалів, 1990.— С. 3—7.

¹⁶ Поточ. арх. Держплану України: Врожайність сільгоспкультур, 1990.— С. 4.

¹⁷ Поточ. арх. Агропрому України: Врожайність зернових, 1991.— С. 1—3.

¹⁸ Сельская жизнь.— 1991.— 11 янв.

Принагідно зауважимо, що Україна, як і весь Союз, в 20-х роках була активним експортером зерна. За ініціативою М. С. Хрущова, з 1954 р. хліб почали імпортувати. З того часу щорічні закупки його переважно для фуражних цілей стали постійними. Більше того, вони зросли фактично вдвоє, і насамперед пшениці. Чимала частка закупленого переробляється на хлібопродукцію. Витрачати на фуражні цілі пшеницю, як свідчить господарська практика, надзвичайно нераціонально, неефективно. Але повноводна пшенична ріка тече на тваринницькі ферми рік у рік. Здійснюється це переважно через комбікормові підприємства, готова продукція яких неодмінно має бути збалансованою, тобто мати певну кількість білків, каротину, протеїну та мікроелементів. Та оскільки на заводах якихось компонентів завжди бракує, то і якість комбікормів знижується, а отже, втрати зерна збільшуються.

Закупки зерна здійснюються, як правило, літньої пори, що нерідко також призводить до втрат. Адже воно завозиться в порти тоді, коли треба було вивозити з поля власний урожай. А штрафи за простої суден у портах змушують забувати про нього. Його залишають у полі і вивозять насамперед чуже. Ось як розповів про це в «Правде» російський письменник Б. Можаяв: «Нинішнього літа* у розпал жнив в південні порти завезли три мільйони тонн пшениці. Зняли із збирання власної пшениці тисячі вантажівок і погнали за тисячі кілометрів вивозити чужу. Чужу фуражну пшеницю врятували, а свою високо-сортну залишили в полі. Хто за це відповів? Ніхто. У нас же колективне керівництво, а при колективному керівництві винною може бути тільки лінія... Так що запитувати: «Коли це скінчиться?» і «Де ж сором?» — справа безнадійна»¹⁹. Щоправда, Б. Можаяв має на увазі РРФСР, але Україна не є при цьому винятком. В чорноморських портах становище було таким же.

Не останню роль у посиленні втрат врожаїв зерна відіграло й те, що наші комбайни «травмують» до 70 його відсотків. Чимало врощеного втрачається в процесі обмолоту, потрапляючи в соломку. Втрачається зерно і під час транспортування до сховищ, на елеватори, і чим значніші відстані — тим більше його пропадає. Загальні ж втрати становлять близько 40%²⁰.

В 1989 р. під тиском з боку аграрників союзний уряд вживав заходів, щоб поповнити державні засіки за рахунок надпланового виробництва зерна, яке було вирішено закупити в господарствах за валюту. З цією метою встановили за тону кращого зерна давати 40—60 інвалютних крб. (на міжнародному ринку за неї платили втричі дорожче). Нічим іншим, як грабунком серед білого дня, це назвати не можна. До того ж, значну частину валютної виручки прибирали до своїх рук центральні відомства, а самим виробникам залишалося близько 40%^{20а}.

Така практика поборів стала системою. В 1989 р. держава не поставила сільському господарству велику кількість різноманітної техніки. Мільйонів карбованців досягли недоплати за здану колгоспами й радгоспами продукцію. Так, у 1990 р. республіка не одержала за неї 106 млн. крб.²¹

Продаж державі сільськогосподарської продукції, зокрема м'яса, молока тощо, отоварювався кормами. Такий порядок нібито мав стимулювати її виробництво. Однак союзний уряд знову ж таки необхідної обов'язковості не виявив. Тільки за 1989 р. сільське господарство України недоотримало майже 1 млн. т комбінованих кормів. Наприклад, господарства Кіровоградщини реалізували понад держзамовлення

* Мається на увазі 1990 рік.

¹⁹ Правда.— 1991.— 12 янв.

²⁰ Поточ. арх. Агрпрому України: Експлуатація техніки, 1990.— С. 3—5, 7—9.

^{20а} Поточ. арх. Агрпрому України: Економічні показники, 1991.— С. 7—11.

²¹ Поточ. арх. Української селянсько-демократичної партії (УСДП): Матеріали установчого з'їзду, 1990.— С. 6—9.

майже 100 тис. т зерна, 17,5 тис. т насіння соняшнику. За цю продукцію мали одержати різноманітну техніку, інші матеріальні ресурси. Однак ще й на початку 1991 р. колгоспи та радгоспи області не змогли придбати виділені їм 207 вантажних і 54 легкові автомашини, 8 автокранів, 22 автобуси, а також 100 тис. погонних метрів різних труб²².

Аналогічне становище склалося і в Миколаївській, Черкаській, Закарпатській, Запорізькій областях та й у цілому по Україні. В 1989 р. колгоспам і радгоспам республіки за реалізовану понад держзамовлення продукцію надано 200 автокранів, близько тисячі автомашин, багато іншої техніки та різних матеріалів. Практично не відбулося бажаних зрушень і в наступному, 1990 р. Нічого втішного не віщують і результати 1991 р. Власне кажучи, жодна з проблем взаємостосунків держави та її адміністративно-виробничих структур по-справжньому не розв'язувалася.

Неправильно було б думати, що ці питання повністю перебувають у компетенції підприємств сільськогосподарського машинобудування чи інших промислових галузей. Адже закупки продукції й заповнення про зустрічний продаж колгоспам і радгоспам техніки та матеріалів здійснювалися від імені держави. Вони закріплені у відповідних документах уряду. Таким чином, він покликаний через свої управлінські механізми забезпечувати ретельний контроль за матеріалізацією виданих векселів. Кожний прийнятий документ, кожна здійснювана від імені держави заява має бути абсолютним гарантом реалізації тих чи інших зобов'язань. Однак період перебудови в цю справу необхідних змін так і не вніс.

Все це підриває авторитет уряду, девальвує його статус. Адже не народ існує для нього, а він існує для людей і має дбати про якнайповніше задоволення їхніх виробничо-соціальних потреб. Тут потрібні якнайрішучіші зміни.

Проблеми розвитку сільського господарства розглядалися й на пленумах ЦК КПРС. Майже кожний з них тією чи іншою мірою стосувався сільськогосподарського виробництва. Та жодне з рішень партії не було виконане. Певні сподівання покладали трудівники села на березневий пленум ЦК КПРС 1989 р. Та він виявився більше філософсько-теоретичним, ніж конкретно-прагматичним. Не надав цей пленум потрібного імпульсу і творчому використанню різних форм підряду на селі, а отже, дальшому вдосконаленню виробничих відносин.

Вже через рік після нього різні форми підряду на селі освоїли 60 тис. орендних колективів та індивідуальних орендаторів України²³. Більш органічно приживалися нові форми господарювання в тваринництві. Часто пенсійного віку селяни брали на відгодівлю молодняк великої рогатої худоби та свиней. Потяглося до оренди на селі й населення міст, зокрема, Києва, Харкова, Дніпропетровська тощо, а також деяких райцентрів. Однак нова справа на кожному кроці наштовхувалася на непередбачені перешкоди. Орендатори не могли придбати ні техніки, ні пального та мастильних матеріалів, ні потрібних знарядь праці. Все вирішувалося через колгоспи й радгоспи, які збували їм переважно стару, зношену техніку й знаряддя. В багатьох господарствах договори з орендаторами з ініціативи перших часто переглядалися, під всілякими приводами знижувалася оплата праці, «щоб не збагачувалися», штучно створювалися ускладнення й всілякі перешкоди.

Всі ці й інші перепони відштовхували трудівників від нібито привабливої, як на перший погляд, справи орендаторства. Крім того, залишаються невідрегульованими питання землекористування, житлово-побутові проблеми тощо. Непросто було придбати коня, воза, при-

²² Поточ. арх. Кіровоградського облвиконкому: Заготівлі сільгосппродукції, 1991.— С. 2—6.

²³ Поточ. арх. УСДП: Матеріали установчого з'їзду, 1990.— С. 11.

чіпні знаряддя і т. д. Та все ж підряд уперто пробивав собі дорогу і поволі прижився. В 1991 р. на селі, за даними Держагропрому республіки, діяло близько 80 тис. орендних колективів та індивідуальних орендаторів²⁴. Однак проблем у їх діяльності не поменшало.

Орендні форми набули певної односторонності. Фактично вони були відсутні в сфері побутових і комунальних послуг, допоміжних промислів, виробництві будматеріалів. Тим часом у поєднанні з кооперативними основами господарювання підряд ефективно сприяв би піднесенню сільськогосподарського виробництва. Про це свого часу писав відомий економіст-аграрник О. В. Чаєнов²⁵. Річ у тім, що сільськогосподарське підприємство як кооперативне формування, об'єднуючи дрібніші кооперативно-орендні підрозділи в землеробстві, овочівництві, садівництві, тваринництві тощо, здатне посилити інтенсифікацію господарювання. Адже розширюється простір для виробничої ініціативи, дбайливого використання основних фондів, у тому числі землі й знарядь праці. Виробники не відособлюються від результатів праці, а по-господарськи про них дбають.

Цілком очевидно, що кооперація на селі фактично має необмежені можливості. Про це, наприклад, переконливо свідчить багатогранна діяльність агрофірми «Зоря» Городецького району на Львівщині²⁶. Вона об'єднала 20 виробничих, допоміжних та обслуговуючих кооперативів, що виникли 1987 р. на основі бригад і ферм однойменного колгоспу. Всі виробничо-фінансові стосунки між ними здійснюються на основі господарського розрахунку, а основним важелем економічних взаємин є рентабельність. Кооперативи взяли в оренду землю, техніку, відкрили в районному «Агропромбанку» розрахункові рахунки. На базі агрофірми працюють такі виробничі госпрозрахункові підрозділи, як млин, круподерня, олійниця. В 1990 р. у фруктовому цеху було виготовлено й кондитерським підприємством реалізовано 1200 т високої якості полуничного та яблучного пюре. Виготовляються також хлібний квас, фруктові води. Будівельним кооперативом споруджено цех консервування овочів, овочесховище на тисячу тонн. Ведуться підготовчі роботи по спорудженню цеху переробки м'яса та молока й хлібопекарні.

Кооператив, що об'єднував підсобні промисли, налагодив виробничі зв'язки з цілим рядом промислових підприємств Львова. Ним виготовляються трансформатори, картонна тара, якої тільки протягом останнього часу реалізовано майже на 1,5 млн. крб. З введенням в експлуатацію цеху електромоторів випускатиметься продукції на 15 млн. крб. Одержаний агрофірмою дохід розподіляється за пайовим принципом, з урахуванням відповідного внеску кожного підрозділу.

Кооперативно-виробничі підрозділи зацікавлені виявляти підприємливість, ініціативу, пошук, і це їм вдається. Кооператив «Автосервіс», наприклад, разом з шляховиками спорудив майстерню техобслуговування і ремонту легкових автомобілів, мийку. Передбачається відкрити кемпінг для іноземних туристів, сучасний готель на 100 місць, плавальний басейн. Відбулися також істотні зміни в кількісному складі апарату управління, який загалом скорочено наполовину. Працівники, які вивільнилися внаслідок цієї акції, з охотою перейшли працювати безпосередньо в трудові колективи кооперативів. Фактично ніхто з них не втратив у заробітках, а тому морально задоволені своїм новим виробничим становищем, вони оволоділи додатковими професіями.

Поточні справи вирішуються самими працівниками, а зусилля порівняно незначної частини штатних працівників управління фірмою зосереджені на розв'язанні гострих питань матеріально-технічного по-

²⁴ Поточ. арх. Агропрому України: Орендні форми на селі, 1991.— С. 1—2.

²⁵ Докладніше див.: Чаєнов А. Краткий курс кооперации.— М., 1925.— 80 с.

²⁶ Поточ. арх. агрофірми «Зоря» Львівської області: Узагальнені дані діяльності, 1991.— С. 1—11; Крицяк В. Не хвилиною вигодою // Сільські вісті.— 1991.— 15 січ.

стачання. Загальне керівництво здійснюється радою кооперативів, яка збирається в разі потреби щомісяця. З метою розв'язання соціальних питань, коло яких є досить-таки широким, зусилля об'єднуються. Однак є ще чимало й труднощів. Не все вдається вирішувати оперативно. Існує проблема постійного поліпшення якості роботи.

В розглядуваний період не бракувало змін у структурі управління аграрним виробництвом. На зміну райсільгоспвідділам прийшли агропромуправління, районні аграрно-промислові об'єднання (РАПО). Тепер функціонують переважно агропромкомбінати чи райагропромкомбінати. Однак фактично помінялися тільки вивіски, а чисельність чиновників у цих установах зростає. Свого часу все те здійснювалося за рахунок держбюджету. Тепер же управлінські структури перейшли на утримання сільськогосподарських підприємств, тобто тих виробничих ланок, якими покликані керувати. До речі, ніхто в правлінь колгоспів на те згоди не запитував, черговий раз натиснули — і все. Кошти ж з їхніх рахунків у банках знімаються і автоматично переводяться на рахунки управлінь для утримання штатів чиновництва.

І ті суми мають зовсім не символічний характер. На утримання штатів управлінь районної ланки колективне господарство перераховує близько 11 тис. крб.²⁷ По республіці це становить сотні мільйонів карбованців. Було б абсолютно правильним позбавити колгоспи хоча б цього адміністративно-утриманського оброку.

Загальна кризова ситуація з продовольством у республіці зумовлюється не лише тими причинами, про які йшлося, а й невмінням належно розпорядитися вирощеним та виробленим, не виправдано жорстко скутістю колгоспів і радгоспів у своїй діяльності, консерватизмом у застосуванні передового вітчизняного й зарубіжного досвіду, і насамперед нових технологій, виведенні нових порід тварин та сортів сільгоспкультур. На початку 80-х років Рада Міністрів республіки затвердила ряд програм розвитку різних галузей аграрно-промислового комплексу: «Зерно», «Цукор», «Праця», «М'ясо», «Протеїн», «Корми»²⁸ тощо. Та більшість з них виявилася мертворожденими.

Пошуки розв'язання проблеми спонукали появу співробітництва сільськогосподарських підприємств з фірмами зарубіжних країн. Таких спільних виробничих формувань у республіці в другій половині 1990 р. вже налічувалося близько сотні²⁹. Одним з них є вже згадувана агрофірма «Зоря» на Рівенщині, що виникла на базі однойменного колективного господарства, очолюваного двічі Героєм Соціалістичної Праці народним депутатом СРСР В. М. Плютинським. Агрофірма зайнялася виробництвом ранньостиглих сортів насіння гібридної кукурудзи, співпрацюючи на кооперативних засадах з австрійським філіалом американського концерну «Піонер Оверсі». Час показав, що комерційні ринкові зв'язки є вигідними й господарствам Полісся і діловим колам американського штату Айова. Взаємовигідна підприємницька діяльність щороку поповнює касу агрофірми не менш як на 1 млн. валюти. Водночас ровенчани підтримують співробітництво з діловими колами ще десятих країн світу. В агрофірмі всі виробничі підрозділи функціонують на господарському розрахунку і, що найістотніше, є рентабельними.

Наприкінці 1990 р. у республіці налічувалося близько 50 агрофірм. Однак у багатьох випадках вони не в змозі подолати казуїстичні перепони численних адміністративно-командних інстанцій у справі налагодження зв'язків із зарубіжними партнерами. До того ж, в республіці відсутні елементарні навички досвіду маркетингу, володіння законами бізнесу. Даються взнаки закостенілість, нерозпорядливість, гостро бра-

²⁷ Поточ. арх. Уккрандіо: Перша програма, радіостанція «Колос», передача 17 грудня 1990 р.— С. 2—3.

²⁸ Див.: Комуніст України.— 1990.— № 12.— С. 39—40.

²⁹ Поточ. арх. Агропрому України: Фірми, агрооб'єднання, 1991.— С. 1—2.

кує елементарної підприємницької ініціативи. На початку 1991 р. дві аграрні фірми припинили своє існування, ставши жертвами адептів ціноутворення в справі реалізації сільськогосподарської продукції державі та закупівель у неї промислових товарів.

Справа ціноутворення вже давно набула спотворених форм як на Україні, так і в інших республіках. У кінці 80-х — на початку 90-х рр. колгоспи реалізовували державі продукцію тільки за фіксованими, вигідними для неї цінами, а засоби виробництва купували за договірними, а точніше — за довільними цінами. Останні ж стрімко повзли вгору, підриваючи економічні основи господарювання на селі. До того ж, ціни постійно змінювалися, наче в калейдоскопі.

Змінювалися форми різних республіканських структур, органічно пов'язаних із сільськогосподарським виробництвом. Наприкінці 1990 р. при Держагропромі України засновано дві господарські асоціації³⁰. Одна з них — «Агромаш» — об'єднала 49 машинобудівних, ремонтних і транспортних підприємств, а також колективних і радянських господарств. Це республіканське асоціативне формування залучає до співробітництва й проектні організації, здійснюючи функції головного об'єднання по створенню й виробництву нових видів машин, обладнання, засобів малої механізації. Асоціація здійснювала науково-технічне забезпечення міжгалузевого і міжнародного економічного співробітництва в справі комплексної механізації та автоматизації сільськогосподарського виробництва й різних переробних підприємств.

До іншої асоціації — «Укрветсанзавод» — ввійшли ветеринарно-санітарні підприємства АПК республіки. Вона займалася не тільки розробкою, а й практичним впровадженням на підприємствах громадського тваринництва ветеринарно-санітарних методів попередження епізоотій та різних інфекційних захворювань. Важливим аспектом діяльності асоціації стало налагодження виробництва м'ясо-кісткового борошна та інших нетрадиційних і водночас вискоєфективних добавок до кормів, що значною мірою сприяють поліпшенню якості тваринницької продукції.

Новостворені асоціації стали принципово новими об'єднаннями, які практично забезпечували сільгоспвиробництво найновішими розробками на основі досягнень науково-технічного прогресу, чим сприяли піднесенню рівня і ефективності господарювання. Вони функціонують на повному госпрозрахунку, самозабезпеченні та самофінансуванні. Саме ці обставини й посилюють дієвість їхнього впливу на розвиток сільськогосподарського виробництва й піднесення ефективності основних його галузей.

Хоч останнім часом і відбулися певні зрушення в розумінні проблем розвитку села, багато їх ніяк не дочекається свого розв'язання. Про це свідчить, наприклад, діяльність «Агропромбанку», створеного близько двох років тому. Він вирішив підвищити процентні ставки за позички, взяті колгоспами в державі раніше³¹. Ця акція — не що інше, як чергове неприховане здирство. Вона є не тільки зухвалою, а й протиправною. Сільськогосподарські підприємства республіки, особливо економічно слабкі, не в змозі будуть користуватися потрібними їм кредитами, зокрема для придбання пального та мастильних матеріалів, насіння зернових і технічних культур, високопродуктивних порід худоби, різних матеріалів, а також для оплати праці трудівників села.

Життя вимагає від трудівників села протиставити волюнтаристському диктату адміністративних інстанцій, їхнім спробам нав'язувати свою волю згуртованість і наполегливість у відстоюванні законних інтересів. Цьому повною мірою сприяє створена у вересні 1990 р. Се-

³⁰ Ясинівський В. Нові об'єднання // Сільські вісті.—1991.—16 січ.

³¹ Поточ. арх. Селянської спілки: Матеріали спільного пленуму Селянської спілки та Ради колгоспів України, 1991.—С. 7—11.

лянська спілка України, чисельність якої зростає. В січні 1991 р. вже діяло 6367 первинних, 330 районних та 19 обласних її організацій, що об'єднували загалом більш як 1,2 млн. чол.³² Її роль у розв'язанні питань розвитку села дедалі посилюється. За розпорядженням Кабінету Міністрів України, зміни й доповнення до різного роду нормативних документів та директив стосовно розвитку села надсилаються Селянській спілці. В свою чергу і вона виявляє ініціативу в постановці важливих питань життєдіяльності села перед різними інстанціями. До Верховної Ради України та Кабінету Міністрів республіки, а також до різних міністерств і відомств нею вже внесено 16 важливих документів з конкретними пропозиціями, що були враховані під час остаточного редагування проектів відповідних рішень. Так, «Укрбурякоцукропром» надіслав на переробні підприємства розпорядження, щоб сировина, яка надходить з колгоспів понад держзамовлення, зараховувалася до загальних обсягів заготівель. Внаслідок цього колгоспи й радгоспи позбавлялися можливості одержувати належні їм за ту сировину цукор, мелясу та жом³³. Спілка рішуче опротестувала самоуправні дії керівництва «Укрбурякоцукропрому» перед урядом республіки, і справедливість було відновлено. Через постійні комісії Верховної Ради України Спілка порушила питання про скасування змін в оподаткуванні оплати праці колгоспників, внаслідок чого їхній місячний заробіток міг скоротитися на 20 крб.³⁴

Близько двох років тому в республіці запроваджено порядок, за яким сільськогосподарські підприємства здійснюють відповідну плату в місцевий бюджет за спеціалістів народного господарства, які на них працювали. Так, за фахівців, які трудилися в колгоспах, Мінфін республіки встановив квоту розміром 600 крб. на рік за кожного, незалежно від економічного стану господарства. Впродовж року такі оплати досягали чималих сум — у середньому 9—12 тис. крб., а у великих господарствах — 24—25 тис. крб. і більше. Селянська спілка домоглася того, що Міністерство фінансів України припинило стягування таких коштів з аграрних підприємств³⁵.

Спілці відверто протидіяв партійний апарат, особливо в районній ланці. Давалася взнаки застаріла хвороба: партійні організації побоювалися, що вона перехопить у них частку їхньої влади, до якої так призвичаїлися партінстанції на місцях. Тому процес організаційного становлення Спілки проходив болісно і нерідко навіть гальмувався. Так, Нікопольський райком КПРС на Дніпропетровщині рішуче виступив проти створення такої організації в районі взагалі. Цю обструкціоністську позицію підтримали деякі керівники колгоспів, і врешті-решт питання про утворення Спілки було відхилено.

Щоправда, й спілчанські структурні ланки на місцях не завжди виявляли належну творчу ініціативу і наполегливість у захисті інтересів трудівників села, зокрема в справі розрахунків колективних господарств з державними, а також різними кооперативними та заготівельними організаціями. Дуже важливо, щоб Спілка якнайкраще використовувала можливості співпраці із структурними ланками галузевої профспілки. Рішучий захист інтересів селянства має стати для них спільною справою повсякденної практики.

Отже, найважливішою умовою нормальної життєдіяльності села має бути реальне, а не декларативне забезпечення його пріоритетного розвитку. Цьому треба підпорядкувати й інвестиційну політику держави, і справу ціноутворення як на сільськогосподарську продукцію, так і на сільськогосподарські машини, матеріально-технічні ресурси, буді-

³² Там же: Чисельний склад, структура, 1991.— С. 1.

³³ Див.: Грузін Василь. Протидія, яку треба здолати // Сільські вісті.— 1991.— 26 січ.

³⁴ Поточ. арх. Селянської спілки України: Поточне, 1991.— С. 7—9.

³⁵ Там же.— С. 8—11.

вельні матеріали. Щоб село, нарешті, почало по-справжньому відроджуватися, необхідно створити умови для розвитку його інфраструктури, здійснити газифікацію, зайнятися культурним будівництвом. На селі має існувати простір для розвитку всіх форм власності, організації сільськогосподарського виробництва, його дальшої еволюції.

Одержано 06.02.91.

В статье освещается сложный эволюционный процесс в украинском селе в 80-х — начале 90-х годов. Откровенно ведется речь о дискриминационной политике государства по отношению к нему.

М. Ф. Бугай

Депортація кримських татар у 1944 р.

Автор здійснив спробу на основі наявних публікацій, нових архівних матеріалів якоюсь мірою ліквідувати «білі плями», що існують у названій темі.

Встановлення Радянської влади висунуло на порядок денний серед інших і питання про корінне населення Криму, про надання народам, у тому числі й кримським татарам, автономії. Татари проживали як в Кримській АРСР, утвореній за постановою ЦВК і РНК РСФРР 18 жовтня 1921 р. у складі Російської федерації, так і в інших республіках, краях та областях Радянського Союзу, де вони розселилися розпорошено. «Кримська республіка, — писала 25 жовтня 1921 р. газета «Жизнь национальностей», — це належне відшкодування за образи, за тривалу насильствену політику царського режиму. Та, головним чином, проголошення республіки означає соціальні перетворення, спрямовані на те, щоб задовольнити всі кричущі потреби трудових елементів корінного населення Криму... Без правильної політики, яка б задовольняла татарську бідноту й трудову інтелігенцію Радянського Криму, ми ні в якому разі не посилюємо симпатії трудящих мас Сходу...».

Управління на місцях у республіці на початку 20-х років здійснювали Ради. Російських сільських Рад в Криму налічувалося 20, татарських — 144, німецьких — 37, єврейських — 14, болгарських — 9, грецьких — 5, вірменські — 2, естонські — 2. В радянському апараті було зайнято 57% росіян, 13% — татар, решта 30% — представників інших національностей¹⁻².

Як і в інших республіках, у Кримській АРСР протягом короткого часу було досягнуто певних успіхів у розвитку економіки й культури, за що в 1934 р. ЦВК СРСР нагородив її орденом Леніна³. Другий орден Леніна республіка одержала в 1940 р.

Національна й політична обстановка в Криму до початку війни була досить складною. У середині 30-х років чисельність кримських татар становила 19,8% усього населення півострова. Загалом там проживали 1 126 429 чол., у тому числі росіян — 558 481 (49,6%), українців — 154 120 (13,7%), вірмен — 12 873, татар — 218 179, німців — 65 452 (4,6%), болгар — 15 353 (1,4%), греків — 20 652 (1,8%), представників інших національностей — 29 276 чол.⁴ Проте чисельність

¹⁻² ЦДАЖР СРСР: Колекція документів.

³ Правда.— 1934.— 4 янв.

⁴ Крым национальный: Вопросы и ответы.— Симферополь, 1988.— Вып. 1.— С. 72; Див. також: Коммунист.— 1991.— № 3.— С. 106.